

М.В.Щурик, д.е.н.,

Івано-Франківський університет права ім. Короля Д.Галицького,
м. Івано-Франківськ

КРИТЕРІЇ ТА ПЕРЕДУМОВИ ЕФЕКТИВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА ДОМОГОСПОДАРСТВАМИ

Окреслено умови організації земельного господарства господарствами селян Карпатського макрорегіону в умовах запровадження ринкової моделі. Запропоновано критерії оптимізації відтворення земельних ділянок у аграрному секторі економіки.

The author outlines preconditions for land economic's organization by peasants economic of the Carpathian macroregion under the condition. The article offers the criterions for optimization of landed pieces reproduction in the agrarian sector of economy.

Домогосподарства Карпатського макрорегіону мають у підпорядкуванні близько 2/3 загального земельного фонду аграрного сектора. Перспектива їх розвитку потребує імплементації якісно нових напрямків і критеріїв відтворення земельних ресурсів, оскільки організація земельного господарства в умовах ринкової економіки забезпечується завдяки застосуванню професійного підходу до використання землі, поєднуючи його з фінансовими, кадровими, інвестиційними, соціальними та іншими складовими відтворювального процесу.

Основним чинником, завдяки якому значно зросли роль і значення господарств населення на селі, стала земельна реформа. Її результатом став поділ цілісних земельних масивів колишніх сільськогосподарських підприємств на дрібні земельні ділянки, розмір яких у господарствах населення Карпатського макрорегіону коливаються в межах 0,6-2,0 га. Треба зазначити, що за європейськими нормами, дрібні господарства (до 2 га) відіграють соціально - економічну роль амортизатора ринкових реформ. Водночас надання громадянам землі для товарного виробництва не може бути виправданим за економічними критеріями і ринковими вимогами [7, с.61]. Отже, необхідність функціонування домогосподарств вважається виправданим лише на початковому етапі ринкової економіки. Окремі автори, досліджуючи вплив земельної реформи на становлення й розвиток господарств населення в Карпатському макрорегіоні зазначають, що нині основною сферою зайнятості сільських жителів стали особисті селянські господарства [3, с.60].

Швидкий розвиток господарств населення став можливим завдяки проведенню заходів роздержавлення, паювання та приватизації земель. Власниками дрібних земельних паїв на селі стали тисячі громадян, включаючи пенсіонерів, сільську інтелігенцію тощо. Досліджуючи мобільність нинішніх користувачів земель слід зазначити, що в їх структурі переважають особи похилого віку. У власність селян передано 27,2 млн га сільськогосподарських угідь. З цих громадян третя частина пенсійного віку, з яких близько третини не мають спадкоємців або спадкоємцями є іноземні громадяни. Через 10 років кількість таких громадян може подвоїтися. Такий розподіл земельних ресурсів і зворотна націоналізація землі суперечить принципам соціальної справедливості земельної реформи [4, с.13].

Особливо значна кількість досліджень стосується питань приватизації земельних паїв, яка сприймається суспільством неоднозначно. Окремі дослідники виступають проти запровадження приватної форми власності на землю, вбачаючи домінантою ефективного відтворення земель у сільському господарстві державну власність. Належне використання земель селянином досягається лише у тому разі, коли власник і працівник суміщаються в одній особі, тобто має місце індивідуальна приватна власність, або власність фізичної особи. Коли ж власник і працівник не суміщаються (або майже не суміщаються) в одній особі (родині), то переваги індивідуальної приватної зникають. Якщо державна власність не була ефективною за радянських часів, то це не означає, що вона погана в принципі [1, с.87]. Така оцінка приватної власності на земельні ресурси засвідчує, що форма володіння буде ефективною лише при дотриманні певних передумов. Справжнім господарем є той, хто вміє господарювати, має відповідну кваліфікацію, - безпосередній виробник (менеджер), а не просто власник [9, с.21].

Дослідження становлення й розвитку господарств населення в аграрному секторі Карпатського макрорегіону характеризуються багатовекторністю й різноплановістю. Водночас стратегія функціонування домогосподарств, найважливіші критерії ефективності їх господарювання потребують суттєвих

доповнень.

Мета статті – сформулювати доцільність та запропонувати найважливіші критерії організації земельного господарства сільським населенням в Карпатському макрорегіоні.

Поштовхом швидкого розвитку домогосподарств в аграрному секторі Карпатського макрорегіону стало роздержавлення, паювання та приватизація земель сільськогосподарських підприємств, більшість яких була зорганізована ще в умовах командно-адміністративної системи. Цілісні земельні масиви були подрібнені на земельні ділянки (паї), які безкоштовно одержала значна частина селян, більшість з яких приєднала їх до особистих підсобних ділянок. Причому право на земельний і майновий пай одержали не лише громадяни, що лише були задіяні в сільськогосподарському виробництві, а й сільська інтелігенція (вчителі, працівники закладів культури, охорони здоров'я тощо). Принагідно зазначимо, що розміри земельного паю не були однаковими для усіх жителів села. Найважливішими чинниками, що регулювали розмір земельного угіддя домогосподарства був стаж роботи в колгоспі (радгоспі), а також рівень оплати праці. Треба зазначити, що на перших порах проведення земельної реформи селяни схвально сприйняли трансформації в зв'язку з земельними ресурсами. Поряд із господарствами селян на колишніх колгоспних землях створювались також фермерські господарства, приватні підприємства, господарські товариства, виробничі кооперативи та агроформування інших форм власності. Принагідно зазначимо, що в досліджуваному макрорегіоні в складі агроформувань особливо швидко зростала кількість фермерських господарств. На кінець 2007 р. їх число становило 4139 проти 3569 в 1995 році. Разом з тим зростання кількості фермерських господарств не забезпечило адекватних позитивних зрушень виробництва валової продукції, питома вага якої за останні п'ять років коливається в межах 4% від загального обсягу. Щодо інших організаційно-правових формувань, то вони не набули значного розвитку. Основними причинами, що унеможливають розвиток сільськогосподарських підприємств у Карпатському макрорегіоні – низька землезабезпеченість, статеві-вікова

деструктивність сільського населення як джерела трудових ресурсів, недостатність фінансових і інвестиційних коштів, фактична відсутність адресної, прозорої, цільової, стабільної допомоги держави та місцевих органів самоврядування. Особливо негативно впливає на ефективність господарювання фермерів низький рівень землезабезпеченості. В 2007 році, за нашими розрахунками, в середньому на одне фермерське господарство в Карпатському макрореґіоні припадало 29,5 га сільськогосподарських угідь, тоді як по Україні цей показник становив 96,7 га. В Закарпатській області нараховується 1513 фермерських господарств, але площа сільськогосподарських угідь на 1 господарство становить лише 8,3 га. За розрахунками окремих вчених найважливішим фактором, який на 23% визначає розмір доходів сільської родини, є розмір земельної ділянки. Частка доходу від сільськогосподарської діяльності збільшується з 17% у найдрібніших господарствах до 70% у великих індивідуальних господарствах... при розмірі земельної ділянки до 2 га середньорічний дохід становить 5 тис. грн у розрахунку на одного члена родини, то для господарств, що мають більше як 50 га, цей показник зростає до 20 тис. грн [6, с.66]. Таким чином величина земельної площі тісно корелює з фінансовими можливостями, прибутковістю суб'єкта господарювання.

У Карпатському макрореґіоні, як нами зазначено вище, значно більшого поширення набули господарства селян, якими забезпечується переважаюче виробництво сільськогосподарської продукції (табл. 1).

Таблиця 1

*Динаміка виробництва продукції сільського господарства в господарствах населення, 1990-2007 рр. (в порівняльних цінах 2005 р.)
Карпатського макрореґіону [2, с.20]*

Реґіон	Індекси валової продукції, %				Частка господарств населення в загальному обсязі валової продукції		
	2000 р. до 1990 р.	2004 р. до 2000 р.	у середньому за 2005-2007 рр.		1990 р.	2000 р.	2007 р.
Україна	115,3	116,0	122,7	95,4	30,6	66,0	60,5
Закарпатська	128,5	115,8	149,0	100,7	57,1	94,6	96,3
Івано-Франківська	123,3	106,6	126,6	96,3	54,1	91,4	83,3
Львівська	123,4	104,5	125,6	97,3	49,2	90,8	83,9
Чернівецька	128,9	115,0	154,3	104,1	40,8	83,5	84,6

Нині в досліджуваному макрореґіоні домогосподарствами населення виробляється понад 80% продукції сільського

господарства. В окремі роки цей показник сягає 90 і більше відсотків. Натомість у середньому по Україні частка господарств населення в загальному обсязі складає лише трохи більше 60%. Таким чином у досліджуваному макрорегіоні участь домогосподарств у виробництві продукції сільського господарства набагато перевищує аналогічний загальнодержавний показник. Існуюча відмінність пояснюється насамперед значно більшою густотою сільського населення, порівняно невисоким рівнем розвитку промисловості й інших несільськогосподарських сфер економіки, високою питомою вагою населення зайнятого в особистому господарстві, результатом паювання земель, менталітетом тощо. Суттєвий вплив на зосередження переважаючого обсягу виробництва продукції сільського господарства саме в господарствах населення, спричинено зменшенням кількості державних сільськогосподарських підприємств, виробничих кооперативів, господарських товариств тощо. Діючі нині сільськогосподарські підприємства не в змозі забезпечити пріоритетність виробництва, оскільки їх є мало (табл. 2).

Таблиця 2

Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання у Карпатському макрорегіоні на 1 липня 2007 р. [10, 11]

Регіон	Усього	У тому числі					
		господарські товариства	приватні підприємства	виробничі кооперативи	фермерські господарства	державні підприємства	підприємства інших форм господарювання
Україна	58387	7428	4229	1262	43475	360	1633
Закарпатська	1678	125	22	7	1499	15	10
Івано-Франківська	770	90	79	32	540	1	28
Львівська	1794	275	194	12	1260	14	39
Чернівецька	1092	167	74	44	773	5	29
Разом по макрорегіону	5334	657	369	95	4072	35	106

Дані офіційної статистики засвідчують, що лише за 2005-2007 рр. загальна кількість сільськогосподарських підприємств зменшилася в досліджуваному макрорегіоні на 252 одиниці. Цілком очевидними є те, що зменшення кількості агроформувань усіх форм власності негативно вплинуло на

потенційні можливості нарощування виробництва сільськогосподарської продукції. Причинами розформування більшості агроформувань є не лише відсутність належної державної підтримки, а й невеликі розміри земельних площ. Нині в підпорядкуванні сільськогосподарських підприємств знаходиться лише близько 28% площ сільськогосподарських угідь, що явно замало для організації високоефективного земельного господарства. Невеликі розміри агроформувань не можуть забезпечити раціональне використання технічних засобів і відповідного зниження собівартості продукції. Збільшення ж їхніх розмірів дає змогу раціональніше використовувати техніку та інші основні виробничі засоби, транспорт, трудові ресурси, а відповідно ефективніше вести виробництво в цілому... раціональними можуть бути сільськогосподарські підприємства, площа землі в обробітку в яких становить 1,6 -2,5 тис. га [8, с.14,15].

Оцінка розміру земельних угідь у підпорядкуванні сільськогосподарських підприємств, включаючи фермерські господарства, а також земельні паї у домогосподарствах Карпатського макрорегіону засвідчує, що в абсолютній своїй більшості вони не відповідають вимогам ефективно організації земельного господарства, оскільки мають у підпорядкуванні земельні площі, величина яких не створює можливості їх належного використання, поліпшення, збереження та охорони. Насамперед це стосується домогосподарств. Нині розмір абсолютної більшості належних їм присадибних ділянок разом із земельними паями становить трохи більше одного гектара. Про це переконливо засвідчують дані землекористування домогосподарств у Івано-Франківській області (табл. 3).

Таблиця 3

Групування сільських домогосподарств за площею землі [12]

(відсотків)

Домогосподарства з площею землі, га	Співвідношення домогосподарств			
	за кількістю		за площею землі	
	2005	2006	2005	2006
0,50 і менше	27,0	28,0	9,9	9,1
0,51 -1,00	41,4	40,3	32,2	30,9
1,01 і більше	31,6	31,7	57,9	60,0

Водночас, справедливо слід зазначити, що окремі з них зуміли налагодити ефективне відтворення земельних паїв,

забезпечуючи при цьому високоефективне вирішення економічних, екологічних та соціальних завдань. Тому не виправданим буде однозначно заперечувати про недостатню вагомість та роль господарств населення у відтворювальному процесі в зв'язку з земельними угіддями. Однак таких небагато. За нашими розрахунками високоефективне ведення земельного господарства може забезпечити 4-5% домогосподарств. У цілому, на загал більшість господарств населення не може належним чином організувати ефективне відтворення належних їм земельних паїв. Насамперед це стосується відсутності можливостей створення адекватної сучасної матеріально-технічної бази, забезпеченості матеріальними та фінансовими ресурсами, володіння відповідними професійними знаннями, брак організаторських навиків, досвіду тощо. Таким чином виникла дилема, що полягає у невизначеності стратегії розвитку господарств населення. У сприятливій економічній ситуації в країні, коли розширюється виробництво продукції сільського господарства у великих сільськогосподарських підприємствах і доходи працівників від роботи в цих сільськогосподарських підприємствах великі, кількість господарств населення скорочується [5, с.29]. Сільськогосподарський сектор економіки в Карпатському макрорегіоні, як відомо, не забезпечує нині ані високі доходи працівникам, ані успішний розвиток сільськогосподарських підприємств. Отже, участь домогосподарств у відтворювальному процесі на найближчу перспективу залишатиметься потрібною. Водночас, стратегія та перспектива їх розвитку потребує запровадження адекватних змін, які стосуються оптимізації їх діяльності, запровадження нових критеріїв функціонування тощо. Коротко зупинимось на їх характеристиці. Зважаючи, що земля є національним стратегічним ресурсом, оптимізація процесів у зв'язку з її використанням, збереженням, поліпшенням та охороною повинні стати нормою, критерієм ефективності, господарювання усіх суб'єктів підприємницької діяльності незалежно від форм власності, підпорядкованості, включаючи земельні угіддя господарств населення. Це аксіома, від якої слід відштовхуватись під час організації земельного господарства. Оцінка нинішнього рівня забезпеченості цих критеріальних

вимог домогосподарствами у аграрному секторі Карпатського макрорегіону засвідчує, що далеко не всі вони дотримуються раціонального відтворення земельних угідь. Значна частина нинішніх власників і користувачів використовує землю перш за все для забезпечення власних економічних інтересів, які часто завдають значної шкоди власне самій землі (забруднення, засмічення, виснаження, оскільки експлуатація земельного паю здійснюється без забезпечення заходів відновлення інгредієнтів родючості). При цьому часто порушуються екологічні вимоги, майже не розв'язуються соціальні проблеми на селі, про що переконливо засвідчує швидке зростання кількості покинутих і нерозпайованих земельних масивів, швидка депопуляція жителів села, деструктивність соціальної інфраструктури тощо. Саме ці складові мають бути покладені нині в критеріальний базис стратегії розвитку домогосподарств. Інакше кажучи, висока питома вага продукції сільського господарства, що вирощується нині господарствами селян, не може слугувати єдиним критерієм їх розвитку. Більше того, частина з них вичерпала фізично можливості нарощування обсягу виробництва продукції сільського господарства.

Розв'язання проблеми подальшого розвитку господарств сільського населення, на нашу думку, слід спрямовувати в русло керованості. Йдеться не про запровадження дрібної опіки місцевими органами самоврядування, а про забезпечення допомоги, контролю за процесом відтворення земельних паїв, незадіяними та покинутими землями усіх суб'єктів ведення земельного господарства. Така потреба обумовлюється насамперед існуючою нині певною неврегульованістю взаємовідносин між органами місцевої влади та господарствами населення. Цілком очевидним, що побудова нових взаємовідносин між місцевими органами самоврядування й селянами має будуватися таким чином, щоби завдяки регуляторним діям перших забезпечувались не лише особисті інтереси суб'єктів володіння й користування землею, а розв'язувались суспільні економічні, екологічні й соціальні проблеми. Відповідно до цього представницькі органи держави на місцях, громадськість має надавати допомогу, регулювати й впливати на розвиток дрібного земельного господарства на селі.

Пропонована модель побудови взаємовідносин може бути реалізована завдяки певним передумовам, найважливішою з яких є інвентаризація наявного земельного фонду аграрного сектора у розрізі користувачів і власників. Насамперед це стосується земельних ділянок (паїв) господарств населення. Результати інвентаризації земель можуть бути використані як передумови прийняття рішення щодо оцінки нинішнього рівня організації земельного господарства, а також встановити потенційні можливості його розвитку, відповідно до стратегії процесу відтворення земельних ресурсів конкретним домогосподарством, населеним пунктом, районом, областю, макрорегіоном у цілому.

Земельна реформа в аграрному секторі Карпатського макрорегіону призвела до перерозподілу сільськогосподарських земель на користь господарств населення. Нині вони володіють переважаючою частиною площ сільськогосподарських угідь. Зосередження значного обсягу земель у господарствах селян є результатом роздержавлення та паювання земельного фонду колишніх колгоспів і радгоспів. Більшість селян долучили належні їм земельні паї до присадибних земельних ділянок, унаслідок чого в середньому на одне домогосподарство нині припадає близько 1 га сільськогосподарських угідь.

Зростання розмірів земельних ділянок у господарствах сільського населення в Карпатському макрорегіоні забезпечило збільшення питомої ваги виробництва сільськогосподарської продукції. Нині доля виробленої продукції аграрного сектора домогосподарствами становить понад 80% , що значно більше, ніж у цілому по Україні. Разом з тим, як засвідчують результати дослідження, становлення та розвиток господарств населення в Карпатському макрорегіоні однозначно позитивно оцінити не можна. За загальними позитивними цифрами відтворення належних їм земельних ділянок (паїв) часто скривається низький рівень ведення земельного господарства. Йдеться не лише про низькоефективне використання земельних паїв для задоволення власних економічних інтересів окремими домогосподарствами, а й про незадовільний стан відтворення земель через призму їх збереження, поліпшення, охорону тощо.

Найважливішими причинами недостатності відтворення

земельних ділянок (паїв) домогосподарствами Карпатського макрорегіону є: по-перше, дрібноземелля, що унеможлиблює застосування інноваційних продуктів, формування сучасної матеріально-технічної бази, запровадження новітніх технологій; по-друге, високий рівень розораності сільськогосподарських угідь, а також відсутність сівозмін; по-третє, переважання важкої ручної фізичної праці; по-четверте, деструктивність статево – вікової структури користувачів і власників земельних паїв; по-п'яте, низький рівень професійних знань та відсутність належних організаторських здібностей багатьох сільських господарників; по-шосте, недостатність або відсутність взагалі фінансових ресурсів; по-сьоме, неврегульованість участі органів місцевого самоврядування у відтворювальному процесі земельних ділянок (паїв) домогосподарств тощо. Перелік причин можна значно розширити. Разом з тим, зважаючи на те, що в досліджуваному макрорегіоні ще не сформовано високотоварні сільськогосподарські підприємства, функціонування більшості господарств селян в найближчу перспективу слід вважати виправданою. Водночас уже нині доцільним є проведення заходів демасифікації домогосподарств, спрямовуючи їхній розвиток на забезпечення ефективного використання земель через органічне поєднання заходів поліпшення, збереження та охорони. Стратегію розвитку домогосподарств слід спрямувати на реалізацію не лише власних, а й суспільних інтересів.

Список використаних джерел:

1. Архангельський Ю., Радзівський О. Про ефективність приватизації в Україні // Економіка України. – 2008. – №9. – С.86-91.
2. Беркута Т.В. Регіональні особливості сільськогосподарського виробництва у господарствах населення // Економіка АПК. – 2008. – №11. – С.19-25.
3. Біттер О. Грошові та сукупні доходи сільських домогосподарств Карпатського регіону // Економіка України. – 2006. – №2. – С.58 – 64.
4. Даниленко А.С., Манько І.П. Актуальні проблеми та перспективи розвитку земельних відносин // Економіка та держава. – 2006. – №1. – С.12-15.
5. Ковальова С.О. Індивідуальний сектор у сільському господарстві України та зарубіжних країн // Агросвіт. – 2007. – № 11. – С.27-29.
6. Лерман Ц., Седік Д., Пугачов М. Оцінка наслідків реформування сільськогосподарських підприємств // Економіка України. – 2007. – №6. – С.59-68.
7. Лисецький А., Соломко М. Структурний розвиток сільського господарства України // Економіка України. – 2006. – №12. – С.54 – 61.
8. Месель-Веселяк В.Я. Оптимальні розміри сільськогосподарських формувань промислового типу в Україні // Економіка АПК – 2008. – №3. – С.13-20.
9. Павлишенко М.М. Демократизація власності – основа демократизації суспільства // Економіка України. – 2006. – №9. – С.12-25.
10. Статистичний щорічник України за 2005 / Держкомстат України / За ред.. О.П.Осауленка. – К., 2005. – С.145.
11. Статистичний щорічник України за 2007 рік / Держкомстат України / За ред.. О.П.Осауленка. – К., 2007. – С.153.
12. Статистичний збірник «Сільське господарство Івано-Франківщини / Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2007. – С.207.